

Iwein van Gent, de priester van Knesselare en
de vrouw van proost Bertulf.

Kanttekeningen bij de Nederlandse
vertalingen van Galbert van Brugge

In 1999 verscheen bij het Davidsfonds een nieuwe Nederlandse vertaling van het bekende dagboek van Galbert van Brugge over de moord op graaf Karel de Goede en de bewogen gebeurtenissen die er in 1127-1128 op volgden¹. Voor de vertaling van de tekst tekent Albert Demyttenaere, de historische inleiding is verzorgd door Raoul Van Caenegem, terwijl Luc Devliegheer aan de hand van de gegevens vervat in Galberts werk een beeld schetst van de topografie van Brugge in die tijd. In wezen gaat het om een nieuwe editie van een eerdere vertaling die in 1978 door dezelfde auteurs in de prestigieuze reeks van het Mercatorfonds werd gepubliceerd². Toch wijst Demyttenaere er in het woord vooraf tot de Davidsfondsvertaling op dat “slechts in zekere zin” van een nieuwe uitgave van het eerdere werk kan worden gesproken (p. 8). Afgezien van de sterk in het oog springende verschillen naar uiterlijk en vormgeving, waar de overvloedige en prachtige illustratie van het Mercatorfondsboek plaats heeft moeten ruimen voor een beperkt aantal direct met Karel de Goede in verband staande afbeeldingen in de Davidsfondsdruk, zijn er inderdaad ook inhoudelijke verschilpunten op te merken. Zoals mocht verwacht worden, hebben Van Caenegem en Devliegheer hun eerdere bijdragen in het licht van recenter onderzoek herzien en waar nodig aangepast. In Van Caenegem's inleiding valt in dit verband vooral de inlassing op van een hele passus gewijd aan de vrouwen in Galberts dagboek (p. 56-57), een toevoeging die de veranderde onderzoeksthema-tiek in de middeleeuwse studies tussen 1978 en 1999 weerspiegelt.

1 R. C. VAN CAENEDEM - A. DEMYTTEAERE - L. DEVLIEGHER, *De moord op Karel de Goede door Galbert van Brugge*, Leuven, 1999.

2 R. C. VAN CAENEDEM (ed.), *Galbert van Brugge, grafelijk secretaris: de moord op Karel de Goede. Dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-1128*, Antwerpen, 1978.

Bij Devliegheer zijn de wijzigingen veeleer prozaïsch, maar daarom niet minder belangrijk. Wat bij een geoefend oog het meest de aandacht trekt is ongetwijfeld de verschuiving van de grafelijke woning, die in 1978 nog aan de oostkant van de burcht werd gelokaliseerd, op de plaats van de latere "Loove" (p. 259 en kaart p. 255), naar de westzijde van de zuidelijke burchthelft, waar al sinds 1088 het zgn. Steen geattesteerd is (p. 99 en kaart p. 92)³.

De vertaling zelf, die natuurlijk de kern van beide uitgaven vormt, is naar Demyttenaere zelf meedeelt in het Davidsfondsboek "zo grondig gewijzigd dat men nu van een tweede Nederlandse vertaling moet spreken" (p. 8). In 1978 vormde de tekstuittgave van Henri Pirenne uit 1891 die toen de enige beschikbare kritische editie van Galbert vormde logischerwijze de basis van de vertaling⁴. Voor de nieuwe vertaling nam Demyttenaere de in 1994 verschenen uitgave van Jeff Rider als vertrekpunt, zonder deze evenwel steeds te volgen⁵. Hij heeft de nieuwe editie geconfronteerd met die van Pirenne en gaf, zoals hij in de inleiding meedeelt (p. 9), indien nodig, de voorkeur aan diens lezing boven deze die Rider als de meest oorspronkelijke meende te mogen aanzien⁶. Daaren-

3 Een andere betekenisvolle wijziging in dit verband betreft de bruggen die volgens Galbert toegang gaven tot de burcht: in 1978 plaatste Devliegheer de oostelijke brug van Galbert, zoals gebruikelijk was, op de zuidoostelijke kant van de burcht, aan de Blinde Ezelstraat (p. 258); in 1999 situeert hij ze wel degelijk aan de oostzijde, aan de vroegere Oostpoort, ter hoogte van de Hoogstraat, waar in 1910 en 1912 resten van een gracht werden vastgesteld (p. 96 en kaart p. 92). Voor zijn argumentatie hieromtrent, zie L. DEVLIEGHER, "Enkele nota's over de burcht en de oudste stadsomwalling van Brugge", in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 134 (1997), p. 5-10.

4 H. PIRENNE, *Histoire du meurtre de Charles le Bon comte de Flandre (1127-1128) par Galbert de Bruges*, Parijs, 1891.

5 J. RIDER, *Galbertus notarius Brugensis. De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, Turnhout, 1994 (Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis, CXXXI). Over deze uitgave, zie G. DECLERCQ, "Galbert van Brugge en de verraderlijke moord op Karel de Goede. Beschouwingen over tekst en auteur naar aanleiding van een nieuwe uitgave", in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., 49 (1995), p. 71-117.

6 Twee voorbeelden: 1°) In c. 96 lezen we zowel in de oude als in de nieuwe vertaling "dat de jonge Diederik, neef van graaf Karel, uit de Elzas naar Gent was overgekomen" (1978, p. 212; 1999, p. 237); Demyttenaere volgt in deze passus duidelijk de lezing (en de interpunctie) van Pirenne (*quod juvenis Theodoricus, nepos Karoli consulis, ex Elsatan venisset in Gandavum*), niet die van Rider (*quod juvenis Theodericus, nepos Karoli comitis in Elsatan, venisset in Gandavum*). 2°) Met betrekking tot Fromold de Jonge en andere gevangenen komt in c. 19 in de nieuwe vertaling volgende zin voor: "In hun verdriet konden ze niet met elkaar spreken tenzij dan door middel van het zuchten en snikken

boven kon hij ook gebruik maken van de op- en aanmerkingen die R.C. Van Caenegem in 1995 formuleerde, niet alleen bij zijn eerdere vertaling, maar eveneens bij de Engelse en Franse vertalingen van Galbert⁷. Net als in 1978, is Demyttenaere er in 1999 met verve in geslaagd om de Latijnse tekst van Galbert om te zetten in een voor de hedendaagse lezer begrijpelijke taal. Dit neemt niet weg dat een moderne vertaling van een eeuwenoude tekst, geschreven in een totaal andere maatschappelijke context, altijd een heikele opgave zal blijven. Ofschoon Demyttenaere zich daar ten volle van bewust is (1999, p. 8), kunnen ook bij de nieuwe vertaling een aantal kanttekeningen worden geplaatst. Deze bijdrage heeft geen andere bedoeling dan enkele bedenkingen die we ons bij de lezing van de tweede Nederlandse vertaling hebben gemaakt kenbaar te maken. De meeste hebben betrekking op passages die gewijzigd werden t.o.v. de eerste vertaling (c. 16, 21, 95). Met een andere opmerking willen we een foutieve identificatie die teruggaat tot Henri Pirenne rechtzetten (c. 115). Een vijfde en laatste kanttekening, tenslotte, beoogt geen correctie te suggereren, maar wil enkel de aandacht vestigen op een merkwaardige passus (c. 46)⁸.

In c. 16 had Demyttenaere het in 1978 over de vlucht van “Johannes, een dienaar van de graaf, belast met het toezicht op de grafelijke kamer” (p. 103). In de nieuwe vertaling heet het dat Johannes belast is “met het toezicht op de grafelijke schatkamer” (p. 135). In de Latijnse tekst is Johannes *quidam serviens comitis*,

dat opsteeg uit hun diepbedroefd gemoed” (p. 140). Dit beantwoordt aan de lezing van Pirenne die in deze passus een constructie met *nisi* (tenzij) heeft (*loqui ergo ad invicem captivi illi non poterant prae dolore nisi suspiriis et singultibus, quos a profunda tristitia mentis trahebant*), terwijl Rider in deze zin *nisi* vervangen heeft door *et* op basis van een aan Pirenne onbekend handschrift uit de Brugse stadsbibliotheek (...*prae dolore et suspiriis et singultibus*...). Voor een (niet exhaustief) overzicht van deze en andere passages waar de editie van Pirenne o.i. de voorkeur verdient op deze van Rider, cf. DECLERCQ, “Galbert”, p. 92-93 en 95-98.

7 R. C. VAN CAENEDEM, “Notes on Galbert of Bruges and his translators”, in: J. M. DUVOSQUEL - E. THOEN (eds.), *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, p. 619-629.

8 Om het voetnotenapparaat niet onnodig te verzwaren, verwijzen we rechtstreeks in de tekst naar de nummers van de hoofdstukken in de Latijnse tekst van Galbert. Voor de Nederlandse vertalingen geven we, eveneens in de tekst, de pagina's op, eventueel samen met het jaartal indien niet expliciet gezegd wordt dat het om de eerste of de tweede vertaling gaat.

qui cameram observare consueverat. De opmerkelijke wijziging in de vertaling van deze passage is duidelijk ingegeven door E. Warlop die in zijn bespreking van de Mercatorfondseditie opwierp dat *camera* niet zomaar een grafelijke “kamer” was, maar de grafelijke “schatkamer”⁹. Warlop refereert aan het feit dat de dienst van de *camera*, die geleid werd door meerdere kamerlingen (*camerarii*), nog tot een eind in de 12de eeuw inderdaad een belangrijke financiële rol vervulde binnen de ontluikende grafelijke administratie. Dit betekent echter niet dat men het woord *camera* hier automatisch als schatkamer mag vertalen. Zoals het onderzoek van Adriaan Verhulst heeft aangetoond was op dat ogenblik binnen de *camera* immers reeds een zekere specialisatie opgetreden, waarbij de *thesaurus* – d.i. de grafelijke schatkist (of schatkamer) – een afzonderlijk onderdeel was gaan vormen. Ten tijde van Karel de Goede was blijkens het relaas van Galbert slechts één van de drie door hem vermelde *camerarii* (Arnold) belast met het beheer van de *thesaurus* en hij werd in deze taak bijgestaan door een ambtenaar of *notarius* (Fromold de Jonge)¹⁰. Beide waren op het moment van de moord op Karel de Goede die tragische 2 maart 1127 in de Sint-Donaaskerk aanwezig. Galbert verhaalt in c. 18 hoe ze samen tevergeefs een schuilplaats hadden gezocht in het “tweede koor”

9 De Leiegouw, 21 (1979), p. 394. Zie ook E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, I, Handzame, 1968, p. 185 noot 59, waar hij deze passus eveneens in die zin interpreteert.

10 B. LYON - A. VERHULST, *Medieval finance. A comparison of financial institutions in Northwestern Europe*, Providence, 1967, p. 13-15. Over de kamerlingen, zie tevens WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, p. 178-186, waar er op p. 185 op gewezen wordt dat Arnold omstreeks 1140/45 in verschillende bronnen aangeduid wordt als *camerarius Iprensis*. Warlop leidt hieruit af dat Arnold een domaniaal ambtenaar van Ieper zou geweest zijn (p. 186). Hij neemt op grond hiervan ook aan dat elke grafelijke burcht oorspronkelijk een eigen kamerling had om ter plaatse de grafelijke vertrekken te onderhouden en het aldaar bewaarde geld te bewaken, wat meteen zou verklaren waarom er nog in de late 11de-vroege 12de eeuw meerdere kamerlingen tegelijkertijd voorkomen. Deze conclusies zijn evenwel moeilijk in overeenstemming te brengen met de vaststelling dat Galbert drie kamerlingen vermeldt die begin maart 1127 op hetzelfde moment in de burcht van Brugge aanwezig waren, nl. Arnold (c. 18), Gervas van Praet (c. 16) en Isaac (c. 17). Warlops argument dat de betrokken functies sedert lang ereambten in handen van grafelijke vazallen waren (p. 178) en dat het eigenlijke werk door ondergeschikten werd uitgevoerd, gaat, zeker in het geval van Arnold, niet op voor wat betreft hun financiële bevoegdheden, zoals Verhulst heeft aangetoond in de hierboven geciteerde studie. Het is trouwens in tegenspraak met wat hij zelf zegt over Arnold als domaniaal ambtenaar van Ieper en over diens sociale status (p. 185: hij wordt nooit *nobilis* genoemd of aanzien als *baro* of *princeps*).

van de kerk, Arnold onder een tapijt en Fromold onder enige bundels palmtakken. Ze werden evenwel ontdekt door de samenzweerders die via hen de hand hoopten te kunnen leggen op de grafelijke schat (*thesaurus comitis*). In dezelfde passus wordt over het lot van Fromold ook overleg gepleegd met één van de leiders van de samenzwering, Isaac, die, ofschoon hij eveneens grafelijk kamerling was (zie c. 17 en 28), duidelijk geen toegang had tot de schat(kamer) van de graaf. Wat verder in de tekst, in c. 20, wordt Fromold tenslotte gedwongen de sleutels van de schatkamer (*claves de thesauro comitis*) af te geven. Hieruit blijkt al dat voor Galbert de term *thesaurus* niet enkel de grafelijke schat aanduidde, maar ook de ruimte waar deze bewaard werd. Dit wordt bevestigd in c. 41, waar we lezen dat bij de plundering van de grafelijke woning zelfs de ijzeren deuren van de grafelijke schatkamer (*fores ferreas thesauri comitis*) door de belegeraars werden weggesleept. Dit alles maakt het nagenoeg uitgesloten dat *camera* in c. 16 de betekenis van schatkamer zou kunnen hebben. Het woord heeft hier naar alle waarschijnlijkheid de gewone betekenis van kamer en de grafelijke dienaar Johannes was bijgevolg allicht als lid van het huispersoneel verantwoordelijk voor het onderhoud van de kamer van de graaf¹¹. In 1978 omschreef Demyttenaere in een verklarende

11 In dezelfde zin H. VAN HOUTTE, *Essai sur la civilisation flamande au commencement du XIIe siècle d'après Galbert de Bruges*, Leuven – Parijs, 1898, p. 32-33, die Johannes beschouwt als “un valet de chambre”. Volgens F.L. GANSHOF, *Etude sur les ministeriales en Flandre et en Lotharingie*, Brussel, 1926, p. 364, is dit evenwel niet de enige mogelijkheid; het kan z.i. ook om een onvrij ridder (*ministerialis*) gaan, die de functie van *camerarius* uitoefende. Ganshof baseerde zich hiervoor blijkbaar op het feit dat Galbert Johannes, net als de clan van de Erembalden, die onvrij waren, tot de *servi* – d.w.z. horigen of lijfeigenen – rekent (cf. hierna), en dat hij één van de leiders van deze samenzweerders, Isaac, in c. 17 uitdrukkelijk horige en kamerling (*servus et camerarius*) noemt. Deze interpretatie is evenwel niet vol te houden, enerzijds omdat er in tegenstelling tot wat Ganshof toen dacht in Vlaanderen geen afzonderlijke sociale groep van *ministeriales* lijkt te hebben bestaan (zie de pertinente opmerkingen terzake van J.B. ROSS, *The murder of Charles the Good, Count of Flanders, by Galbert of Bruges*, New York – Evanston – Londen, 1967², p. 34 en 98-99 noot 10), anderzijds ook omdat Galbert Johannes niet als kamerling betitelt, maar gewoon als dienaar van de graaf (*serviens comitis*). Dat hij volgens Ganshof tot de *servi* zou behoren, steunt duidelijk op dezelfde passus in c. 16, waar Galbert over hem zegt *quem prae servis dilexerat comes*. De term *servus* betekent echter niet alleen horige of lijfeigene, maar ook knecht, zonder dat dit noodzakelijkerwijze iets zegt over de juridische status van de betrokken persoon. Desalniettemin vertaalt ook Warlop de net geciteerde zinswending als “in de gunst van de graaf, meer dan eender welke lijfeigene” (*De Vlaamse adel*, I, p. 185 noot 59). Demyttenaere daarentegen houdt zich terecht eerder op de vlakte door *servis* als dienaren te vertalen: “geliefd bij de graaf

noot achteraan het Mercatorfondsboek Johannes dan ook niet ten onrechte als een kamerknecht die het oorspronkelijke werk van de inmiddels tot topambtenaar opgeklommen kamerling uitvoerde (p. 247)¹².

In de nieuwe vertaling begint c. 21 als volgt: “De priesters reikten, maar wel in het geheim, de communie uit aan de burggraaf en bevalen God de ziel van de graaf aan. Ondertussen was er niets gebeurd met het lichaam van de graaf. Het lag daar nog in dezelfde houding waarin hij was gedood, in bloed gedrenkt en verlaten” (p. 142). Deze passus (en dan vooral de eerste zin) dreigt de lezer op het verkeerde been te zetten. Net ervoor, op het einde van c. 20, heeft hij immers kunnen lezen dat de avond van 2 maart 1127 al aan het vallen was. De niets vermoedende lezer verwacht dan ook niet dat een personage dat al enkele hoofdstukken eerder samen met de graaf vermoord werd, hier nog als levend opduikt: dat de zieltogende burggraaf van Broekburg – want over hem gaat het hier – nog de communie ontving van de priesters van de kerk weet hij reeds uit c. 16; hij heeft vervolgens in c. 17 vernomen hoe de burggraaf uiteindelijk door de samenzweerders naar buiten werd gesleept en daar afgemaakt, om tenslotte bij het begin van c. 20 te lezen dat het lijk van de burggraaf, samen met dat van zijn eveneens gedode zonen, onmiddellijk na de feiten uit de burcht van Brugge werd weggedragen om meteen per schip naar zijn eigen burcht terug gebracht te worden. De formulering van de aanvangszin van c. 21 lijkt dus totaal uit verband gerukt. Aangezien de erin vervatte informatie tegenstrijdig is aan die in eerdere hoofdstukken zou zelfs de indruk kunnen ontstaan dat het hier om een andere burggraaf gaat. Om te weten wat er aan de hand is, moeten we teruggrijpen naar de Latijnse tekst: *De corpore quidem comitis – animae cuius commendationem sacerdotes eo tempore fecerant quando et castellanum eius Christo communicabant, latenter ta-*

boven alle andere dienaars” (1999, p. 135). Hetzelfde geldt voor ROSS, *The murder*, p. 123 (“whom the count had loved most among his serving men”).

12 In de Davidsfondsvertaling heet het in een voetnoot nog wel dat Johannes een lid van het grafelijk huispersoneel was, die feitelijk de taak van een *camerarius* uitoefende, maar net daarboven wordt deze taak, opnieuw onder invloed van Warlop, omschreven als het “toezicht op de grafelijke vertrekken en de grafelijke schatkamer” (p. 135 noot 52).

men – nihil interim actum est, quia corpus eius adhuc in ipsa occisionis positione cruentum et solum iacebat. De centrale boodschap in de zin is dat het lijk van de graaf onaangeroerd is blijven liggen op de plaats van de moord. Dit is een gepaste openingszin voor een hoofdstuk, waarin de samenzweerdere een plan beramen om zich van het lijk te ontdoen. Het enige wat in de loop van de dag met het lijk was gebeurd is dat de priesters de ziel van de vermoorde graaf aan God hadden aanbevolen, toen ze, eveneens op de gaanderij van de kerk, de dodelijk gewonde burggraaf van Broekburg de communie hadden toegediend. Galbert vermeldt de burggraaf hier m.a.w. enkel en alleen om het tijdstip van het gebed van de priesters bij het lijk aan te duiden (*eo tempore... quando*), en zo de lezer terug te verwijzen naar c. 16 waar hij al het uitreiken van de communie aan de burggraaf had beschreven. In 1978 vertaalde Demyttenaere het begin van c. 21 wat dit betreft correcter door net als in het Latijn een bijwoord van tijd te gebruiken, dat aangeeft dat de handeling eerder was gebeurd: “Toen de priesters heimelijk de communie uitreikten aan de burggraaf, bevalen ze God de ziel van de graaf aan. Met zijn lichaam was ondertussen niets gebeurd: het lag daar nog in dezelfde houding waarin het was gedood, in bloed gedrenkt, verlaten” (p. 110). Toch is ook deze vertaling m.i. niet helemaal geslaagd. Dit is naar mijn aanvoelen wel het geval met de Engelse vertaling van deze passus door J.B. Ross, die eerst de hoofdidee van de zin weergeeft en dan pas de tussenzin met de verwijzing naar de burggraaf: “Nothing had been done in the meantime about the body of the count, so it was still lying bloody and alone, just as it had been left by the murderers; but his soul had been commended to God, secretly however by the priests at the time when they administered the last sacrament to the castellan”¹³.

Eén van de beroemde passages uit de tekst van Galbert is de toespraak van Iwein van Aalst tijdens het oproer in Gent op 16 februari 1128. In de Mercatorfondsvertaling luidt de aanhef van deze toespraak die vervat is in c. 95 als volgt: “Heer graaf, hebt gij onze en uw burgers, en ons, hun vrienden, naar recht willen behande-

¹³ J. B. ROSS, *The murder*, p. 134.

len? Waarom hebt gij ons dan met onrechtvaardige belastingen en vijandige kwellingen bestookt?" (p. 210). In de Davidsfondsuitgave is dit geworden: "Heer graaf, als het uw bedoeling was om onze stadsgenoten, uw burgers, en ons, hun vrienden, naar recht te behandelen, dan had gij ons niet moeten bestoken met verderfelijke belastingen en vijandige kwellingen" (p. 234). De wijziging is niet louter stilistisch van aard, maar ook inhoudelijk, want in 1999 is Iwein van Aalst, die optreedt als woordvoerder van de opstandige Gentenaars, zelf een Gentenaar geworden ("onze stadsgenoten"). Als we naar het Latijn kijken, zien we dat de vertaling uit 1978, althans voor deze woorden, nauwer aansluit bij de Latijnse tekst dan die uit 1999: *Domine comes, si cives nostros et vestros burgenses et nos amicos ipsorum iure volueratis tractasse, non aliquas exactiones pravas et infestationes debueratis nobis intulisse*. . . Nu kan weliswaar niet ontkend worden dat Iwein wel degelijk een band had met Gent. Zoals R. Van Caenegem in de inleiding aanstipt, was hij als voogd van de Gentse Sint-Pietersabdij nauw betrokken bij het lot van de stad (1999, p. 37). Dit geldt niet toevallig evenzeer voor zijn kompaan Daneel van Dendermonde, die samen met hem, zoals blijkt uit de passus die in c. 95 net aan de bewuste toespraak voorafgaat, een alliantie had afgesloten met de opstandige Gentenaars. Daneel was voogd van de Sint-Baafsabdij en zal samen met Iwein een paar weken later Diederik van de Elzas door de Gentenaars als nieuwe graaf laten inhalen (c. 96). Omwille van hun voogdij over de Gentse abdijen werden de heren van Aalst en Dendermonde in de 11de eeuw doorgaans als "van Gent" (*de Ganda, de Gant, Gandensis*. . .) aangeduid in de bronnen¹⁴. Ook Iwein wordt aldus zeer vaak als "Iwein van Gent" betiteld¹⁵, zelfs in oorkonden

14 Cf. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 1, p. 3-8 (n° 1: Aalst) en p. 147 (n° 53: Dendermonde).

15 Zo o.m. in een ganse reeks grafelijke oorkonden uit de periode 1128-1145, zie T. DE HEMPTINNE - A. VERHULST - L. DE MEY, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (Juli 1128 - September 1191)*, II, 1: *Regering van Diederik van de Elzas (Juli 1128 - 17 Januari 1168)*, Brussel, 1988, nrs. 2, 3, 7, 12, 19, 26, 31, 46, 48, 49, 50, 53, 60, 61, 66, 67, 68, 71, 73, 75, 78 en 79. Daarnaast wordt hij in de charters van graaf Diederik ook geregeld "Iwein van Aalst" genoemd (nrs. 9, 17, 21, 24, 25, 27, 58, 80 en 81), en slechts uitzonderlijk "Iwein van Drongen" (nr. 11). De Anglo-Normandische kroniekschrijver Ordericus Vitalis noemt hem eveneens "Iwein van Gent" (*Euvenus de Guanda*), en in een oorkonde geredigeerd op zijn naam voor de Sint-Niklaasabdij in Veurne uit 1139 treedt hij op als *Ywainus Dei gratia Gandauensis miles* (citaten naar WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, p. 164 en 87).

voor de door hem gestichte norbertijnenabdij van Drongen, waar hij nochtans de plaatselijke heer was¹⁶. Of dit alles volstaat om in Iwein, die als pair van Vlaanderen toch tot de top van de Vlaamse adel behoorde, een stadsgenoot van de opstandige Gentenaars te zien valt evenwel sterk te betwijfelen, ook al omdat de woorden *cives nostros et vestros burgenses* blijkens het vervolg van de redevoering allicht niet alleen op de inwoners van Gent slaan, maar ook op die van andere steden zoals Rijsel en Sint-Omaars. Het feit dat hij optreedt als woordvoerder van de Gentenaars (*prolocutor civium*) – en zich zo opwerpt als leider van de Gentse opstand – is in ieder geval van geen tel in deze. Deze toespraak is immers een gevolg van de afspraken die Iwein en Daneel daarover blijkens c. 95 met de Gentenaars hadden gemaakt, en de aanwijzing van één van hen om graaf Willem rekenschap te vragen is begrijpelijk: een pair was als “tweede in rang na de graaf” (c. 89: *alter a comite*) immers het best geplaatst om publiekelijk het woord te richten tot de graaf. De geciteerde passus bevat bovendien aanduidingen die tegen de interpretatie van Iwein als stadsgenoot van de Gentenaars ingaan: enerzijds is er sprake van de stedelingen (*cives nostros et vestros burgenses*), anderzijds van “ons, hun vrienden” (*nos amicos ipsorum*), waarmee duidelijk niet alleen Iwein zelf maar ook zijn medestander Daneel wordt bedoeld. Verder in de toespraak van Iwein komt nog een soortgelijke tegenstelling voor tussen “ons die borg staan voor u bij de Franse koning” (*tam nos, fideiussores vestros apud prefatum regem*) en “de burgers van bijna geheel Vlaanderen” (*quam burgenses totius pene Flandriae*). De toespraak van Iwein is overigens niet de enige rede waarin een lid van de Vlaamse adel stedelingen volgens Galbert zou omschreven hebben als *cives nostri*. In c. 52 richt de grafelijke schenker Walter van Eine, die eveneens een pair van Vlaanderen was, zich tot de Bruggelingen met de woorden: “Luistert, gij burgers van

16 J. J. DE SMET, *Corpus chronicorum Flandriae*, I, Brussel, 1837, p. 708 (a° 1139: *Ego Iwannus de Gand*); DE HEMPTINNE - VERHULST - DE MEY, *De oorkonden*, II, 1, nrs 68 (a° 1143: *Ywano de Gant*) en 78 (a° 1145: *Ywani de Gant*). Over de rechten en bezittingen van Iwein (o.m. in Drongen), cf. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, p. 85-88. Over zijn band met Drongen, zie thans vooral P. TRIO, “Een middelgrote norbertijngemeenschap in de Gentse marge 1136/38 – ca. 1580”, in: J. DECAVELE - J. DE MAEYER - P. QUAGHEBEUR - P. TRIO (eds.), *De oude abdij van Drongen. Elf eeuwen geschiedenis*, Drongen, 2006, p. 45-53.

ons..." (*Audite, o cives nostri...*). Aangezien Walter de Bottelier, heer van Eine, Oudenburg, Vladslo en Lillers bezwaarlijk als een Bruggeling kan bestempeld worden, heeft Demyttenaere in 1999 de aanduiding *cives nostri* terecht als "burgers van ons" vertaald (p. 184; in 1978, p. 112, liet hij het voornaamwoord achterwege en vertaalde "Waarde burgers, hoort..."). Bij de verwoording van deze toespraak heeft Galbert, die Vlaanderen graag als een vaderland omschrijft, het voornaamwoord *nostri* blijkbaar gebruikt om te onderstrepen dat een pair als Walter van Eine zich hier tot landgenoten richtte. In deze zin moet ook de aan Iwein toegeschreven uitspraak *cives nostros* over de Gentenaars allicht worden begrepen¹⁷. Het Latijnse woord *civis* heeft immers ook de betekenis van 'medeburger', die in deze context erg toepasselijk lijkt¹⁸. Marc Boone vertaalde de zinswending *cives nostros et vestros burgenses* uit Iweins toespraak dan ook niet ten onrechte als "onze medeburgers en uw burgers-onderdanen"¹⁹. Helemaal in dezelfde zin

17 Zelfs indien men met Van Caenegem aanneemt dat Galbert de inhoud van de toespraken van Walter en Iwein correct poogt weer te geven (1999, p. 40), dan nog blijft het zo dat Galbert zelf uiteindelijk verantwoordelijk is voor de Latijnse formulering van deze redevoeringen die in een andere taal werden uitgesproken. Over de problematiek van de (geconstrueerde) oraliteit in Galberts werk, zie A.V. MURRAY, "Voices of Flanders: orality and constructed orality in the chronicle of Galbert of Bruges", in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., 48 (1994), p. 103-119 (voor de toespraken van Walter en Iwein, cf. p. 108-109 en 113-114).

18 Ofschoon Galbert de termen *cives* en *burgenses*, zoals Demyttenaere opmerkt (1999, p. 115 noot 13) wel degelijk als synoniemen voor stedelingen hanteert, zijn er toch verschillen waar te nemen, in die zin dat *cives* een ruimere invulling lijkt te hebben dan *burgenses*. Er is ook een groot verschil in het aantal attestaties van beide woorden: *cives* wordt bijzonder veel gebruikt, terwijl hij met *burgenses* eerder karig is omgesprongen. Als ik het goed voor heb – de index van RIDER, *Galbertus*, p. 197-198 is helaas van geen enkel nut terzake – gebruikt Galbert *burgenses* alleen om de inwoners van Brugge (*burgenses nostri*), Gent (c. 33), Oudenaarde (c. 72) en Sint-Omaars (c. 94) aan te duiden; daarnaast is er nog een paar maal in algemene zin sprake van de *burgenses* "van het land" (c. 121), "van bijna geheel Vlaanderen" (c. 95) en van de "steden en burchsteden van Vlaanderen" (c. 53). *Cives* daarentegen zijn niet alleen de Bruggelingen (*cives nostri*) of de inwoners van Rijsel, Gent, Ieper en Sint-Omaars, maar blijkens c. 51 ook vooraanstaande bewoners (*meliores civium*) van Ijzendijke, Oostburg, Aardenburg, Lapscheure, Oostkerke, Uitkerke, Lissewege, Slijpe, Gistel, Oudenburg, Lichtervelde en Jabbeke. Galbert staat niet alleen met deze brede invulling van *cives* (stedelingen, maar soms ook bewoners van plaatsen op het platteland). Over de terminologische problemen die het begrip stelt in de 11de-eeuwse *Gesta episcoporum Cameracensium*, cf. R. KÜNZEL, *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen. Historisch-antropologische studies over groepsstructuren in de Nederlanden*, Nijmegen, 1997, p. 191-199 en 202-205.

19 M. BOONE, "'Cette frivole, dampnable et desraisonnable bourgeoisie': de vele gezichten van het laatmiddeleeuwse burgerbegrip in de Zuidelijke Nederlanden", in: J. KLOEK

had ook Octave Delepierre het in zijn Franse vertaling uit 1830 al over “nos concitoyens et vos bourgeois”²⁰, en Ross opteerde in de Engelse vertaling voor “our citizens, your burghers”, waarbij net als in het Latijn twee synoniemen (of quasi-synoniemen) werden gebruikt²¹. Wil men dit ook in het Nederlands doen, dan kan men, rekening houdend met het middelnederlandse equivalent van *burgensis* (“poorter”), denken aan “onze (mede)burgers, uw poorters(-onderdanen)”²².

Een hardnekkige misvatting is te vinden in de vertaling van c. 115, waar Galbert van leer trekt tegen “onze stomkoppen van priesters” die dachten dat het de bezweringen van o.m. “de priester van Koekelare” waren die Diederik van de Elzas en de zijnen bij de slag te Akspoel op de vlucht hadden gejaagd (1999, p. 260). Ook in de Mercatorfondsvertaling (p. 234) en in de Engelse vertaling van Ross is in deze passus sprake van de parochiepriester van Koekelare²³. Deze identificatie gaat terug op de editie van Pirenne, die in de Latijnse tekst *presbyterum ex Cuislara* las, wat hij in een voetnoot verklaarde als “Couckelaere, à 29 kil. S.-O. de Bruges”²⁴. Rider echter leest *Cnislara* en identificeerde deze plaats in zijn index terecht als Knesselare²⁵. Er kan immers geen twijfel over bestaan dat het hier wel degelijk om Knesselare gaat. De 12de-eeuwse vormen van Koekelare luiden totaal anders: *Cocleirs* (1106), *Coclaire* (1112), *Cocalara* (1119) en *Coclara* (1151). M. Gysseling vermeldt

- K. TILMANS (eds.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘burger’ in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*, Amsterdam, 2002, p. 38.

20 J. O. DELEPIERRE - J. PERNEEL, *Histoire du règne de Charles-le-Bon précédée d'un résumé de l'histoire des Flandres depuis les temps les plus reculés*, Brussel, 1831, p. 163. De oorspronkelijke editie van deze vertaling door Delepierre met historische commentaar van de hand van Jan Perneel verscheen in 1830. Een jaar eerder had Jules Van Praet, een vriend van Delepierre, deze passus al op een soortgelijke manier vertaald (“vos bourgeois et nos concitoyens”), maar hij beschouwde lwein blijkbaar als een Gentenaar (“un bourgeois de Gand”); zie J. VAN PRAET, *De l'origine des communes flamandes et de l'époque de leur établissement*, Gent, 1829, p. 52.

21 ROSS, *The murder*, p. 267.

22 In c. 121 vertaalt Demyttenaere *cives et burgenses terrae* als “de stedelingen en de burgers van het land” (1999, p. 270). De term “poorter” gebruikt hij, tenminste als ik goed gezien heb, slechts eenmaal, als vertaling van het woord *suburbani* in de toespraak van Walter van Eine ingelast in c. 52 (p. 184).

23 ROSS, *The murder*, p. 301.

24 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 166 (cf. ook de index op p. 195).

25 RIDER, *Galbertus*, p. 199.

de vorm *Cnislara* uit Galbert als de eerste attestatie van de naam Knesselare, wat overeenstemt met de daaropvolgende vormen *Kneslara* (1129), *Cneslar* (1153), *Knisslara* (1165), *Chinisslar* (1171), *Knesslara* (1192) en *Knislara* (1204)²⁶. Pirenne, die blijkbaar niet echt vertrouwd was met de topografie van het Vlaamse platteland, werd allicht op een dwaalspoor gebracht door het feit dat Galbert in één adem ook de priester van Aatrijke vernoemt dat dichter ligt bij Koekelare dan bij Knesselare.

Interessant is tenslotte nog de volgende passus in c. 46 die handelt over de vlucht van proost Bertulf van Sint-Donaas uit de belegerde burcht van Brugge: "Nu was de proost, in opdracht van Walter de Bottelier, op voormelde donderdagnacht te paard weggebracht – een onbetrouwbare ridder, de broer namelijk van de Brugse kanunnik Fulco, trad als begeleider op – naar Keiem, het dorp van diezelfde Walter en van Borsiard. Nadat hij zich daar een poosje had schuilgehouden, werd hij betrapt en hij vluchtte 's nachts met één reisgenoot naar zijn vrouw te Veurne" (1999, p. 177). De cruciale wending op het einde van deze zin, die lijkt te impliceren dat proost Bertulf gehuwd was, komt in de vertaling uit 1978 in identieke bewoordingen voor (p. 152, met als enig verschil dat het woordje 's nachts dat nochtans in het Latijn staat hier ontbreekt). In de nieuwe vertaling heeft Demyttenaere hierbij wel een voetnoot geplaatst om duidelijk te maken dat het best aannemelijk is dat Bertulf, "geestelijke en misschien zelfs priester", gehuwd was. Hij beklemtoont meer bepaald dat rond die tijd, niettegenstaande het almaar toenemende en steeds fellere verzet tegen het huwelijk van priesters en van kanunniken, "de ongehuwde staat officieel nog geen noodzakelijke voorwaarde" was "voor het ontvangen van de priesterwijding, al mocht een geestelijke vanaf het subdiaconaat geen geslachtelijke betrekkingen onderhouden met zijn eventuele echtgenote" (p. 177 noot 108). Concreet haalt hij hierbij het voorbeeld aan van Fromold de Jonge, "de vermeende opvolger van Bertulf", van wie Galbert te ken-

26 M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)*, I, Tongeren, 1960, p. 567 (Koekelare) en 566 (Knesselare).

nen geeft dat hij gehuwd was met een nicht van Bertulf (c. 18). In overeenstemming hiermee wijst ook Van Caenegem in een nieuw ingelaste paragraaf in de inleiding erop dat uit de passage over de vlucht van Bertulf “tot verrassing van de lezer” plots blijkt dat de proost er een vrouw op na hield in Veurne, “bij wie hij in het holst van de nacht een kortstondig onderkomen vindt”. Als commentaar voegt hij er meteen aan toe dat gehuwde clerus in Galberts tijd nog veel voorkwam, “ondanks de in de vorige eeuw gelanceerde gregoriaanse hervorming” (p. 57). Waar de auteurs van de Davidsfondsvertaling de vrouw uit de betrokken passus dus onomwonden identificeren als die van Bertulf, hebben anderen zich wat dit betreft eerder terughoudend opgesteld, als ze de oplossing al niet in een geheel andere richting hebben gezocht. Dit laatste geldt voor Pirenne, bij wie de idee dat het om Bertulfs vrouw zou kunnen gaan blijkbaar nooit is opgekomen, want in een voetnoot bij de bewuste passage meent hij dat hier de vrouw van Walter de Bottelier bedoeld wordt²⁷. Ross van zijn kant merkt in de Engelse vertaling in een voetnoot op dat Galbert in wezen niet duidelijk maakt over wiens vrouw hij het eigenlijk heeft: de tekst lijkt te wijzen in de richting van Bertulf, maar het is evenmin uitgesloten dat het om de vrouw van zijn gezelschap gaat. In een artikel over de clan van de Erembalden is dezelfde auteur iets minder terughoudend en zegt hij dat Bertulf vermoedelijk (“presumably”) naar zijn eigen vrouw vluchtte, ook al beklemtoont hij opnieuw dat de passus grammaticaal onduidelijk is. Onder verwijzing naar Fromold de Jonge, stelt Ross in beide publicaties tevens dat Bertulf als geestelijke best gehuwd kon zijn, tenminste indien hij geen hogere wijding had ontvangen²⁸. De laatste uitgever van Galberts werk, J. Rider, spreekt zich terzake niet echt uit. In zijn index heeft hij het in dit verband over *uxor Bertulfi vel comitis Bertulfi*, en laat dus, zonder een eigen voorkeur te laten blijken, beide door Ross gesuggereerde mogelijkheden open²⁹. In een andere publicatie heeft hij later wel de mening uitgesproken dat Bertulf blijkbaar een vrouw

27 PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 75 noot 2 (“La femme de Walter”).

28 ROSS, *The murder*, p. 185 noot 2; IDEM, “Rise and fall of a twelfth-century clan. The Erembalds and the murder of Count Charles of Flanders, 1127-1128”, in: *Speculum*, 34 (1959), p. 381 noot 104.

29 RIDER, *Galbertus*, p. 222.

had³⁰. Zelf moeten we toegeven dat deze passus (en de mogelijke implicaties ervan) ons volledig ontgaan is toen we in 1988 een biografische nota over Bertulf schreven voor het Nationaal Biografisch Woordenboek³¹.

Toch is er één auteur die al lang voor Demyttenaere en Van Caenegem expliciet stelde dat Bertulf een vrouw had: Adolphe Duclos. In zijn exemplaar van Pirenne's editie (thans in ons bezit) schreef hij, weliswaar niet bij deze passage, maar bij de verklarende voetnoot over Bertulf die Pirenne plaatste bij diens eerste vermelding in c. 7, het volgende in de marge: "il était marié, cfr. mon livre, p. 143"³². Het boek waarnaar Duclos verwijst is zijn vandaag amper nog geraadpleegde werkje uit 1884 met als titel *De geschiedenis van den zaligen Karel den Goede*, waar we op de aangeduide pagina inderdaad lezen: "Berthulf was geen priester, zelfs geen subdiaken, maar alleenlijk *clericus*; hij kon ten hoogste de mindere orders ontvangen hebben: immers Berthulf was getrouwd. Van zijn huwelijk hebben wij het bewijs bij Walbrecht. Deze schrijver vertelt hoe de proost uit Brugge gevlucht was en over Moere en Keyem trok, den donderdag nadat de Burg ingenomen was, en 'naar Veurne tot zijne vrouwe' liep. Hij verbleef bij haar tot den

30 J. RIDER, *God's scribe. The historiographical art of Galbert of Bruges*, Washington, 2001, p. 289 noot 41: "Yet Bertulf seems to have had a wife who was still alive and residing in Veurne". In dezelfde passus en ook elders in dit werk (ibidem, p. 208 en 354) suggereert hij zelfs dat Bertulf misschien een zoon had. Het zou gaan om Gummarus, vanaf 1093 vermeld als grafelijk kapelaan en kanunnik van Sint-Donaas, en later proost van het Brugse O.L.V.-kapittel en aartsdiaken van Doornik, die in een Utrechtse oorkonde uit 1122 samen voorkomt met zijn vader, de Brugse *clericus* Bertulf. Rider is hier evenwel het slachtoffer van een verwarring. De bewuste oorkonde is immers bestemd voor het O.L.V.-kapittel (S. MULLER Fz. - A.C. BOUMAN, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, I, Utrecht, 1920, nr. 301, p. 276-277) en de erin vermelde Bertulf is duidelijk niet de proost van Sint-Donaas, maar wel de gelijknamige stichter van het O.L.V.-kapittel. Het is overigens niet uitgesloten dat deze laatste, net als Gummarus, ook lid was van het Sint-Donaaskapittel: tijdens het proostschap van Bertulf is er in Sint-Donaas ook sprake van een kanunnik Bertulf die diaken was (1096 en 1101). Over de diverse Bertulfs in Brugse oorkonden uit de late 11de eeuw, zie de bijdragen van N. Huyghebaert en G. Des Marez vermeld in noot 42.

31 G. DECLERCQ, "Bertulf, kanselier van Vlaanderen", in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 13, Brussel, 1990, kol. 73-80.

32 PIRENNE, *Histoire de meurtre*, p. 12 noot 6. Dit exemplaar behoorde daarna toe aan baron Yves de Brouwer en dan aan J. Van den Heuvel, uit wiens nalatenschap wij het konden verwerven op een veiling in Damme; cf. M. GOETINCK - J.L. MEULEMEESTER (eds.), *Karel de Goede 1127-1977*, 2: *Catalogus tentoonstelling*, Brugge, 1977, p. 65.

nacht van den Goeden Vrijdag". Duclos onderstreept vervolgens dat dergelijke gehuwde geestelijken, volgens de verordeningen der kerkvergaderingen van de 11de eeuw, niet tot het subdiaconaat mochten opklimmen, en besluit: "Dus zou Berthulf, die getrouwd was, onder 't bestier van Boudewijn VII en van Karel den Goede bijzonderlijk, geen priester kunnen geweest zijn en in zijne prebende van proost gebleven"³³.

In de Latijnse tekst luidt de bewuste passus, die het begin vormt van c. 46, als volgt: *Prepositus vero conductorem habens fratrem Fulconis canonici Brudgensis, militem subdolum, ex precepto Walteri butelgir, nocte prescripta diei Iovis pervectus est equo apud Kaihem villam eiusdem Walteri et Borsiardi. Cumque parum ibi delituisse et accusatus fuisset, cum uno comite nocte Furnas ad uxorem suam fugit*. Het is duidelijk dat het voornaamwoord *suam* hier onmogelijk kan slaan op Walter de Bottelier, zoals Pirenne dacht. Als wederkerend voornaamwoord wijst *suam* immers normaal terug naar het onderwerp van de zin, en dat is in dit geval proost Bertulf (*prepositus... ad uxorem suam fugit*). Nu is het weliswaar zo dat *suam* ook niet reflexief kon gebruikt worden en dus, zoals Ross en Rider al aanduiden, theoretisch evenzeer op de gezelschap van Bertulf betrekking zou kunnen hebben (*cum uno comite... ad uxorem suam fugit*). Dit is echter minder waarschijnlijk omdat men in dat geval veeleer *eius* i.p.v. *suam* zou verwachten. De tekst laat m.a.w. uitschijnen dat het om de vrouw van Bertulf gaat, zodat we met Duclos en Demyttenaere mogen aannemen dat Bertulf klaarblijkelijk getrouwd was. Dat Galbert dit pas in c. 46, en dan nog terloops, laat verstaan, is geen argument tegen deze interpretatie. Het wijst er integendeel op dat dit voor Galbert niets ongewoons was. Hij zegt overigens evenmin expliciet dat Fromold de Jonge, die naar verluidt hoopte Bertulf als proost van Sint-Donaas op te volgen (c. 19), gehuwd was, maar laat dit eveneens impliciet uit de tekst afleiden: in c. 18 blijken de zonen van Fromold de neven te zijn van Isaac, die zelf een neef was van

33 A. DUCLOS, *De geschiedenis van den zaligen Karel den Goede, graaf van Vlaanderen, martelaar*, Brugge, 1884, p. 143-144. Ook VAN HOUTTE, *Essai sur la civilisation*, p. 71, besluit uit deze passus van Galbert dat Bertulf gehuwd was, maar hij gaat er niet nader op in.

proost Bertulf, waaruit kan opgemaakt worden dat Fromold gehuwd was met een nicht van de proost³⁴; pas verder in de tekst, in c. 24, is dan uitdrukkelijk sprake van zijn schoonvader die niet bij name wordt genoemd. Zowel Ross als Demyttenaere halen dit voorbeeld aan om te onderstrepen dat gehuwde geestelijken in Galberts tijd geen zeldzaamheid waren. Er bestaan echter meer en betere voorbeelden in dit verband. In 1097 wist proost Godezo van het kapittel van Drongen voor zijn zonen Reynerus en Hendrik een prebende te kopen in het Sint-Walburgakapittel te Veurne. Zijn opvolger in Drongen, Meynardus, werd bij zijn overlijden in 1118, na tussenkomst van graaf Boudewijn VII, op zijn beurt opgevolgd door zijn eigen zoon Ogerus³⁵. In 1123 richtte Karel de Goede in het al vermelde Sint-Walburgakapittel in Veurne een nieuwe prebende op ten behoeve van Werebald, zoon van priester Willem, waarbij niet alleen uitdrukkelijk bepaald werd dat hij zijn vader als priester in Sint-Walburga zou opvolgen, maar tevens dat vader en zoon tot aan het overlijden van eerstgenoemde samen van de inkomsten van de nieuwe prebende zouden genieten³⁶. In de getuigenlijst van deze grafelijke oorkonde uit 1123 komt onder de leden van het Sint-Walburgakapittel een kanunnik Hugo voor, die waarschijnlijk mag vereenzelvigd worden met de gelijknamige *clericus* die in 1128-1129 in Veurne vermeld wordt als de zoon van proost Herbrecht van Sint-Walburga, samen overigens met zijn eigen zoon Herbrecht³⁷. In een oorkonde van Karel de Goede voor

34 Zijn vrouw moet meer bepaald de zuster geweest zijn van Isaac en dus een dochter van een zuster van proost Bertulf (cf. hierover Demyttenaere 1999, p. 138 noot 57). In de nieuwe vertaling werd in tegenstelling tot de Mercatorfondseditie (p. 251) jammer genoeg slechts een "beknopte stamboom van de familie der Erembalden" opgenomen (p. 73), waarin diverse neven (w.o. Isaac) en alle aangetrouwde familieleden (zoals Fromold) ontbreken. Zie ook WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 1, p. 128-129 en RIDER, *Galbertus*, p. 186-187.

35 DE SMET, *Corpus chronicorum Flandriae*, I, p. 601 en 576; J. MEYERUS, *Commentarii sive annales rerum Flandricarum*, Antwerpen, 1561, f° 33v° en 37v°. Over Meynardus en zijn zoon Ogerus, die lijken behoord te hebben tot een familie waar men van vader op zoon kanunnik (en zelfs proost) van grafelijke kapittels was, zie DE HEMPTINNE - VERHULST - DE MEY, *De oorkonden*, II, 1, p. XLVI-XLVIII.

36 F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre 1071-1128*, Brussel, 1938, nr. 114, p. 260-262. In de getuigenlijst van deze in de Sint-Walburgakerk uitgevaardigde oorkonde wordt onder de geestelijken *Reinerus filius Godozonis* vermeld, die ongetwijfeld de gelijknamige zoon van proost Godezo van Drongen is.

37 DE HEMPTINNE - VERHULST - DE MEY, *De oorkonden*, II, 1, p. XLIV en nrs. 6-7, p. 23-25. Proost Herbrecht van Sint-Walburga wordt als dusdanig vermeld van 1089 tot 1105 (cf.

de Gentse Sint-Pietersabdij uit 1120 tenslotte treedt landdeken Hunradus samen met zijn zoon Wethericus op als getuige, en het is ongetwijfeld deze zelfde Wethericus die we een paar decennia later als landdeken in Gent zien opduiken³⁸. Het valt op dat diverse van deze voorbeelden in verband staan met Veurne, waar Bertulf zelf van afkomstig was (en waar zijn vrouw volgens Galbert verbleef). Dit strookt met de inhoud van een brief van paus Paschalis II (1099-1108) aan de geestelijkheid van het bisdom Terwaan waartoe Veurne behoorde. In dit schrijven drukt de paus zijn ontzetting uit over het feit dat er in dat bisdom, niettegenstaande talrijke pauselijke decreten en conciliaire verbodsbepalingen, nog steeds geestelijken waren die in het geheim of zelfs openlijk met een vrouw verkeerden³⁹. In het licht van dit alles is het, zoals Demyttenaere al stelde, inderdaad best aannemelijk dat proost Bertulf gehuwd was. Deze vaststelling noopt ons wel tot het herzien van alvast één aspect uit de biografie van Bertulf, nl. de vraag welke geestelijke wijding hij ontvangen had.

In onze reeds vermelde biografische bijdrage over Bertulf namen we, onder verwijzing naar het obituarium van de proosdij Lo, aan dat hij waarschijnlijk priester was⁴⁰. Voor deze bron (en de interpretatie ervan) steunden we destijds uitsluitend op het werk van Warlop, die de aandacht vestigde op de vermelding van een Erembald en een Bertulf in dit obituarium dat weliswaar pas uit 1723 dagtekent, maar blijkbaar op een ouder model teruggaat: op 10 februari staat een *obitus Erembaldi* opgetekend, op 3 maart een *obitus Bertulphi sacerdotis et canonici*. En Warlop besloot: "hoewel deze laatste datum niet overeenkomt met de sterfdag van proost Bertulf van Brugge schijnt het toch niet te gewaagd in de overleden Erembald en Bertulf de burggraaf van Brugge en zijn

N. HUYGHEBAERT, "Furnes", in: *D.H.G.E.*, XIX, Parijs, 1979, kol. 454 en 458, waar als termini ten onrechte 1089-1113 worden opgegeven).

38 VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 95, p. 215. Voor een oorkonde van deken Wethericus uit 1146: A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin à Gand*, I, Gent, 1868, nr. 236, p. 142.

39 G. DENZLER, *Das Papsttum und der Amtszölibat*, I: *Die Zeit bis zur Reformation*, Stuttgart, 1973, p. 77-78 en 168.

40 DECLERCQ, "Bertulf", kol. 73.

zoon te zien"⁴¹. Wanneer we thans de bewuste gegevens opnieuw bekijken, is het duidelijk dat de conclusie van Warlop wel degelijk als te gewaagd moet bestempeld worden. Niet alleen stemt de overlijdensdag van de hier genoemde Bertulf niet overeen met die van proost Bertulf die terechtgesteld werd op 11 april 1127 (Galbert c. 57), maar bovendien wordt deze Bertulf gewoon als "priester en kanunnik" omschreven, daar waar men van proost Bertulf toch zou mogen verwachten dat hij als proost (van Sint-Donaas) zou betiteld worden. Het heeft er dus alle schijn van dat met de in het obituarium van Lo vermelde Bertulf een priester-kanunnik van de plaatselijke proosdij bedoeld wordt. Daarmee valt de enige bron weg die kon worden ingeroepen ten gunste van het eventuele priesterschap van Bertulf. Ook het feit dat hij naar alle waarschijnlijkheid mag vereenzelvigd worden met de grafelijke kapelaan Bertulf die in de periode 1086-1089 kanunnik was van Sint-Donaas⁴², kan terzake geen uitsluitsel bieden, want de term *capellanus* lijkt in deze vroege periode niet noodzakelijk op een priester te wijzen, maar enkel op een lid van de hofgeestelijkheid⁴³. Er is daarentegen wel een argument dat tegen het mogelijke priesterschap van Bertulf pleit, nl. de vaststelling dat tussen 1089 en 1096, d.w.z. allicht helemaal in het begin van Bertulf's proostschap (1091-1127) in het Sint-Donaaskapittel de functie van deken als tweede dignitaris naast (en na) de proost werd ingesteld. De deken moest priester zijn, daar hij belast was met de zielezorg en de geestelijke leiding binnen het kapittel⁴⁴. Dit lijkt erop te wijzen

⁴¹ WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, p. 124.

⁴² DECLERCQ, "Bertulf", kol. 73; RIDER, *God's scribe*, p. 207. Deze identificatie, al voorgesteld door PIRENNE, *Histoire du meurtre*, p. 12 noot 6, en – zij het zeer voorzichtig – door VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, p. LII noot 6, wordt evenwel van de hand gewezen door N. HUYGHEBAERT, "Une notice du cartulaire de l'abbaye de Saint-Nicolas-des-Prés (Ribemont) concernant deux bergeries dans le comté de Flandre (1087-1088)", in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 116 (1951), p. 146, terwijl G. DES MAREZ, "Note sur une charte de Robert II de Jérusalem", in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 70 (1901), p. 368-369 en 372 meent dat een uitspraak in deze of gene zin niet mogelijk is.

⁴³ Zo wordt Gummarus, die al in 1093 voorkomt als kanunnik (van Sint-Donaas) en grafelijk kapelaan, in de getuigenlijst van een oorkonde voor Sint-Donaas uit 1101 vermeld onder de subdiakens: VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 12, p. 41 en nr. 26, p. 82.

⁴⁴ G. DECLERCQ, "De dekens van het Sint-Donaaskapittel te Brugge voor 1200", in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 125 (1988), p. 41-45.

dat Bertulf geen priester was, toch niet op het ogenblik dat hij het ambt van proost in handen kreeg. Priesters waren overigens een minderheid onder de geestelijken in die tijd. Dit was in het Sint-Donaaskapittel niet anders: onder de gewone kanunniken tellen we in 1101 2 priesters op 8, in 1113 5 op 12 en in 1129 5 op 16⁴⁵.

De implicaties van een huwelijk voor de geestelijke wijding van Bertulf kunnen, zoals hoger al is gebleken, op twee manieren uitgelegd worden. De oplossing die op het eerste gezicht het meest voor de hand lijkt te liggen, is deze gekozen door Duclos en Ross, te weten dat Bertulf een gewone *clericus* was die enkel lagere wijdingen ontvangen had. In hun vaak compromisloze strijd tegen gehuwde geestelijken – het zgn. nicolaïsme – richtten de gregoriaanse hervormers hun pijlen immers hoofdzakelijk, zoniet uitsluitend op de hogere wijdingen (priesters, diakens, subdiakens)⁴⁶. Geestelijken met een lagere wijding daarentegen konden, zoals het voorbeeld van de *clericus* Fromold de Jonge aantoon, wel degelijk nog gehuwd zijn⁴⁷. Demyttenaere gaf evenwel al aan dat er nog een andere mogelijkheid is. Lange tijd, meer bepaald tot aan het Tweede Lateraans Concilie (1139), was de ongehuwde staat geen *conditio sine qua non* voor het ontvangen van een hogere wijding. Voorwaarde was wel dat de gehuwde geestelijke vanaf de wijding tot subdiaken elke seksuele omgang met zijn vrouw moest mijden. Hij mocht, zoals het Eerste Lateraans Concilie in 1123 uitdrukkelijk stipuleerde, overigens ook niet samenwonen met haar. Het huwelijk zelf bleef echter wel rechtsgeldig, wat inhield dat de gehuwde geestelijke ook na zijn hogere wijding verplicht was in haar onderhoud te voorzien⁴⁸. Het feit dat Bertulf doorgaans in

45 1101 en 1113: VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 26, p. 82 en nr. 61, p. 147; 1129: Brugge, Rijksarchief, Aanwinsten, 3472, f° 9r°.

46 Zie DENZLER, *Das Papsttum und der Amtszölibat*, I, p. 50-86 en J. GAUDEMET, "Le célibat ecclésiastique. Le droit et la pratique du XIe au XIIIe siècle", in: *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*, Kan. Abt., 68 (1982), p. 1-31.

47 Galbert duidt Fromold de Jonge nooit aan als geestelijke, wel een paar maal als grafelijk *notarius* (c. 18 en 107). Bij het begin van de regering van Diederik van de Elzas wordt hij in de jaren 1128-1133 wel drie keer als *clericus* vermeld in grafelijke oorkonden. Zie DE HEMPTINNE - VERHULST - DE MEY, *De oorkonden*, II, 1, p. XLI-XLII, waar vermoed wordt dat de gehuwde Fromold misschien de lagere wijdingen had ontvangen om de waardigheid van proost van Sint-Donaas te kunnen beogen.

48 DENZLER, *Das Papsttum und der Amtszölibat*, I, p. 53-54, 65, 75, 80-81 en 83-84; GAUDEMET, "Le célibat", p. 15-17.

Brugge verbleef en zijn vrouw blijkbaar in Veurne, zou er kunnen op wijzen dat hij een hogere wijding had ontvangen en sindsdien, conform de almaar stringenter toegepaste kerkelijke regelgeving, gescheiden leefde van zijn vrouw. Vanaf de late 11de eeuw werd op concilies en synodes immers voortdurend herhaald dat priesters, diakens en subdiakens die zich niet aan deze condities hielden hun ambt en hun beneficie verloren⁴⁹. Een geheel ander argument pleit er eveneens voor dat Bertulf als proost van Sint-Donaas een hogere wijding bezat. De leden van seculiere kapittels waren in deze periode namelijk voor de overgrote meerderheid subdiaken, diakens of priester⁵⁰. In het geval van Bertulf betekent dit dat hij wellicht subdiaken of diaken was. Het priesterschap is, ofschoon niet helemaal uitgesloten, omwille van de hoger aangehaalde redenen toch minder waarschijnlijk.

49 DENZLER, *Das Papsttum und der Amtszölibat*, I, p. 75, 80 en 84; GAUDEMET, "Le célibat", p. 9, 16 en 19.

50 Het in 1055 gestichte kapittel van Rijsel telde naast 30 kanunniken met een hogere wijding (10 priesters, 10 diakens, 10 subdiakens) ook 10 leden met een lagere wijding: E. HAUTCOEUR, *Cartulaire de l'église collégiale de Saint-Pierre de Lille*, I, Rijsel – Parijs, 1894, nr. I, p. 1. In het kapittel van Cassel waren er blijkens een oorkonde uit 1085 naast 7 priesters en 5 diakens ook 8 prebenden voorbehouden voor subdiakens of kanunniken met een lagere wijding (VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 6, p. 18).